МАРТА ВУКОТИЋ*

УДК 711.558/.559(497.11); 725.18(497.11); 725.945(497.11)

ЗНАЧАЈ „СТАРОГ БЕОГРАДСКОГ САЈМИШТА" И „ДОБРОВИЋЕВОГ ГЕНЕРАЛШТАБА" ЗА ИДЕНТИТЕТ ГРАДА БЕОГРАДА

Апстракт: Добровићев визионарски рад на осмишљавању „Великог Београда" као метрополе на Сави и Дунаву, његов удео у изградњи Новог Београда "*средишњег дела будућег Великог Београда*", који се до доношења Генералног урбанистичког плана 1950. године, одвијао под његовим руководством – то су биле смернице за сагледавање како простора „Старог београдског сајмишта", коме се приступило као старом језгру Новог Београда, тако и простора у коме се налази тзв. „Добровићев Генералштаб", доминантни урбанистички мотив „Великог Београда", чија се симболика у потпуности уклапа у симболику изградње Новог Београда.Циљ овога рада је да подстакне као приоритетно: уређење ових простора, важних за идентитет града Београда, њихову рехабилитацију и њихово позиционирање на "видном месту" у „Стратегији развоја града Београда".

Кључне речи: културно-историјско наслеђе, урбанизам, архитектура, урбана морфологија, рехабилитација, ревитализација.

Увод

Просторна (физичка) средина са својим елементима, природним и грађеним, сматра се основним носиоцем слике града. Од њеног карактера зависи лепота града (оно што је споља видљиво), али и социјални и економски услови живота у њему. Овај најуочљивији део свеукупне урбане структуре у садејству је са урбаним садржајима, активностима и процесима, као и под утицајем друштвеног стања и система вредности. Афирмација урбаног континуитета, интегративна заштита и управљање културним наслеђем су покретачи ширег економског развоја, при чему се културном наслеђу приступа као необновљивом ресурсу, извору идентификације и културном капиталу, то јест као бази усмеравајућих података за потребе просторног и урбанистичког планирања, уређења и развоја града. Категоријама наслеђа, као што су културни пејзаж, културни итинерери и симболичка места, данас се у свету приступа са посебном пажњом. Такве значајне градске целине, простори и садржаји, као део целокупног културног, историјског, социјалног и другог градског наслеђа и значења, углавном се дефинишу појмом *урбанитет* – што значи: простори јавног добра и културног наслеђа, уз императив њиховог очувања од налета различитих интересних група и нелегитимних активности, а као заоставштина за будуће генерације.[1]

У просторном контексту, тј. у грађеном простору дефинишу га две врсте вредности: материјализоване (речне обале, морска добра, јавни паркови, тргови, улице, пјацете, тротоари, зграде, споменици, природне вредности, итд.) и нематеријализоване (амбијенталне вредности подручја, амбијентална целина, силуета града, историјско наслеђе, историјска вредност подручја, историјска зона града, знаменито место, симболичка вредност зоне, видиковац итд.).[2]

Амбијент је сложена тема, како са аспекта урбанизма, тако и са аспекта културе. Посебан изазов за урбанизам који спада у културну делатност јесте да чува, по специфичним правилима и прописима изградње и коришћења земљишта, јавне просторе, тј. специфичне зоне, које надлежне институције често запостављају. Тада се од урбаниста очекује да их препознају, као вредне и приоритетне за чување по специфичним правилима. Појам *јавно добро* дефинишу два атрибута: неисцрпивост и неискључивост, насупрот приватном добру које карактеришу исцрпивост и искључивост.[3] "Основна одредница јавног добра је да је доступно свим члановима заједице, тј. да се нико не може искључити из коришћења тог добра – комуна, улица, мост, парк, паркинг без наплате, јавна школа и сл. Основно је обезбедити принципе газдовања јавним добром на поставкама како газдује приватни капитал и плус обезбедити јавност свих

*Марта Вукотић, историчар уметности, Урбанистички завод Београда, Београд

[1] *Evropske konvencije i preporuke u oblasti kulturnog nasljeđa*, Kotor: EXPEDITIO : centar za održivi prostorni razvoj, 2005 ; *Evropska gradska povelja*, Kotor: EXPEDITIO : centar za održivi prostorni razvoj, 2005; Европска конвенција о пределу, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр. 32, Београд 2008, 18–22.; Венецијанска декларација INTBAU : за очување споменика културе и целина у 21-ом веку, *Инфо*: Урбанистички завод Београда, бр. 20, Београд 2007, 32-34; М. Менковић, *Културно наслеђе* : избор најзначајнијих докумената Савета Европе у области културног наслеђа, Београд: MNEMOSYNE : центар за очување наслеђа Косова и Метохије, 2004; Ј. Јокипето, Новији међународни трендови у заштити културног наслеђа, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр. 25, Београд 2001, 11-14; Исти, Конзервација између праксе и теорије, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр. 27, Београд 2003, 9-14.

[2] К. Петовар, *Наши градови између државе и грађанина* : урбана социологија, Београд 2003, 127-132.

[3] M. Kešner-Škreb, Javna dobra, *Financijska praksa*, br. 17 (3), Zagreb 1993, 295-297.

послова уз поштовање познатих, класичних буџетских принципа.“[4] Амбијент је јавни интерес јер њиме доминирају естетски, емотивни, духовни доживљаји, али и колективна меморија. Овде је реч о немерљивим културним ресурсима - о збиру симболичких, културних, социјалних и других артефаката, чији су темељи у мерљивим културним ресурсима, као што су: историјска документација, локације, објекти, пејзаж, итд. Данас се у свету, амбијенталној вредности појединих простора града, приступа као сложеном појму, где су сви елементи који га чине, дефинисани као јавно добро и сходно томе подлежу критеријумима коришћења, заштите и одржавања успостављених за целину, а у циљу трајног очувања формираних градских амбијенталних целина.

Природна и културна баштина као основ идентитета Београда

Београд је град са потпуно различитим амбијентима: делом лежи на побрђу, делом је град у алувијуму – Нови Београд, а делом град на лесној заравни – Земун. Капитални симболи идентитета Београда и оно што га на првом месту чини препознатљивим су реке Сава и Дунав тј. Ушће, као место њиховог спајања, али и чињеница да се уз обалу река и у њиховој непосредној залеђини смењују једна за другом просторне културно-историјске целине и културна добра као што су: Београдска тврђава, Косанчићев венац, Старо београдско сајмиште, целина Стари Београд, Сењак, Топчидерско брдо и Дедиње, старо језгро Земуна, итд. Небројено пута, Београд је рушен и исто толико пута поново грађен. Разне културе, народи и освајачи, остављали су за собом различите урбане матрице и физичке структуре. Његови слојеви, целине и делови, специфична морфологија различитих делова града, настајали су интеракцијом друштвених кретања у простору. Правилном валоризацијом наслеђа и свих наредних корака, до крајњег циља - примене интегралне конзервације наслеђа, чува се с једне стране меморија града, као основ за сва будућа наслеђа, а са друге стране се подстиче привредни, економски и културни развој града. Окосницу будућег планирања Београда у „Генералном плану Београда 2021“ чини градитељско наслеђе у ширем смислу и заштићена културна добра у ужем смислу. Интегративна заштита културног наслеђа прихваћена је као пут одрживог развоја целог подручја и квалитетнијег живота у граду.[5]

Тешкоће које настају приликом иницијатива да се “оздрави” и обнови историјско језгро града, првенствено као животна средина, проистичу из различитих ставова, интереса, произвољних критеријума, при валоризацији историјско-уметничких вредности урбанистичког наслеђа итд. Јавност је углавном слабо информисана о значају наслеђа у граду.[6] Упркос чињеници да су за Београд урађени бројни планови, студије, прописи или уредбе о регулисању коришћења и уређења простора, безбедности или јавног реда, јавност се свакодневно сусреће са кршењем успостављених правила, неодговорним понашањем и низом непримерених поступака као што су: уништавање амбијента града, рушење објеката, стихиско пропадање и урушавање специфичних и важних делова града, итд. Трансформација Београда последњих деценија углавном је била спонтана и нежељена. Поред драстичног разарања у време НАТО бомбардовања (као пример за то ћемо размотрити „Комплекс зграда Генералштаба“, на углу улица Кнеза Милоша и Немањине, у старом језгру Београда), сведоци смо појаве све већег броја руинираних простора, последице игнорисања и запостављања вишеслојно знаменитих старих четврти (као пример за то смо узели простор „Старог београдског сајмишта“, на левој обали Саве – као старо језгро Новог Београда) које по правилу насељавају маргиналне друштвене групе, настављајући да га третирају на изразито деструктиван начин.[7]

У циљу очувања свеукупне слике Београда, приоритет је да се јасно формулишу елементи, тј. репрезентативни појединачни примери који су носиоци културно-историјских укрштања кроз време и простор. Одабрали смо два примера, један на десној, а други на левој обали Саве, са циљем да се да подстрек формулисању (а потом и спровођењу) политике њихове рехабилитације, као и заустављању процеса физичке, социјалне и економске деградације ових знаменитих историјских урбаних језгара (уз поштовање принципа интегралне конзервације).[8] То су простори у којима упркос свему и даље доминирају урбанистички (урбана морфологија) и архитектонски (архитектонска типологија) односи успостављени кроз историјски развој Београда, а чији је

[4] Г. Михаљевић, Контраверзе јавног добра, *Јавно добро. Идентификација, употреба, управљање, дизајн*, зборник радова, Београд 2004, 19-20.

[5] Генерални план Београд 2021, *Службени лист града Београда*, бр. 27/2003, 25/2005, 34/2007, 65/2009.

[6] М. Ротер-Благојевић, М. Николић, Значај очувања идентитета и аутентичности у процесу урбане обнове града : улога стамбене архитектуре Београда с краја 19. и почетка 20. века у грађењу карактера историјских амбијената, *Наслеђе*, бр. IX, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 2008, 117-128.

[7] С. Вученовић, Ревитализација Старог сајмишта Београда, *Наслеђе*, бр. VII, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 2006, 207-216.

[8] Интегративна конзервација је, у ствари још увек нов и револуционаран принцип, онако како ће, током деведесетих, то постати одрживи развој. Овај принцип изискује корените промене у начину размишљања и деловања, како оних који се баве наслеђем, тако и оних који раде у области просторног планирања, урбанизма, животне средине и културе. О томе видети у : *Водич за урбану рехабилитацију* : документ припремљен у оквиру Програма сарадње и техничке помоћи Савета Европе, Београд 2006, 28.

С. Вученовић, Урбана и архитектонска конзервација, том 1, Београд, 2004.

утицај на живот у граду изузетне снаге : један простор је на левој обали Саве, на новобеоградској страни, тзв. „Старо београдско сајмиште", док је други на десној обали Саве, у старом језгру Београда, на раскрсници улица Кнеза Милоша и Немањине, комплекс зграда познат као "Добровићев Генералштаб". Кроз историју развоја Београда, ова два простора опстају као просторне културно-историјске целине велике вредности, односно као делови са карактеристичним својствима по којима се град памти. У широком спектру облика заступљених у градитељском наслеђу ова подручја се издвајају по препознатљивом духу места (genius loci) Београда, али и по појединачним објектима, примерима ауторске архитектуре, као важним реперима у урбаном и друштвеном развоју града, управо као што је једном приликом и написао творац идејне скице Генералног урбанистичког плана из 1950. године и аутор комплекса зграда Генералштаба, архитекта Никола Добровић: „под монументалношћу објеката се при томе не подразумева гиздавост објеката и скупоценост примењивог материјала, већ онај однос маса, површина, линија, неизграђених и изграђених површина, мртве архитектуре зграда и живе вегетације, које се одражавају на њиховом пропорционалном усклађивању, на спровођењу снажних потеза, којим пластични склоп града као целине и појединих његових делова, добија један виши ликовни значај".[9]

Циљ овога рада је да подстакне деловања на овим просторима од изузетне важности за идентитет града Београда, као приоритетних за рехабилитацију и указивања на значај њиховог позиционирање на "видно место" у „Стратегији развоја града Београда".

„Савски амфитеатар" као природна спона између два простора – два комплекса, једног на левој и другог на десној обали Саве : „Старог београдског сајмишта" и „Добровићевог Генералштаба"

Добровићев визионарски рад на осмишљавању „Великог Београда", метрополе на Сави и Дунаву и његов удео на изградњи Новог Београда "средишњег дела будућег Великог Београда", који се до доношења Генералног урбанистичког плана 1950. године, одвијао под његовим руководством – то су биле смернице сагледавања како простора „Старог београдског сајмишта", коме се приступило као старом језгру Новог Београда, тако и простора у коме се налази тзв. „Добровићев Генералштаб", али и самом комплексу, као урбанистичком мотиву „Великог Београда", чија се симболика у потпуности уклапа у симболику изградње Новог Београда.

Линија савске обале и Бранкове улице са „Савским мостом", представљала је важни ликовни и компози-цијски елемент и главни оквир целокупне урбанистичке композиције Београда, по мишљењу архитекте Николе Добровића. При решавању проблема Савске падине, од изузетне важности, по њему, била је чињеница да се она највише приближава Новом Београду, то јест левој обали Саве. Писао је да је овај предео "најважнији део читавог „Савског амфитеатра" окренутог својом идеалном осом према реци Сави. По свом положају „Савски амфите-атар" је урбанистички пандан „Дунавском амфитеатру", окренутом према северо-истоку испод заједничке водо-делнице дате у облику гребена. Тај гребен представља у ствари доминантну линију у конфигурацији Београда као целине. После успешно решеног задатка он ће по својој изражајној снази и пластичној вредности представљати "урбани-стичку кресту" будуће метрополе на Дунаву и Сави."[10]

У просторном погледу "Савски амфитеатар" представља спону старог и Новог Београда, преко десне и леве обале реке Саве. То је уједно и најважнији централни део града, који омогућава директан контакт градског ткива са реком као осовином. Визуре са Врачарског гребена према „Савском амфитеатру" и Новом Београду остварују се дуж уличне мреже, управне на простор „Савског амфитеатра", а са простора железничке станице могуће је сагледати Теразијски гребен и део панораме коју сачињавају Косанчићев венац и Београдска тврђава са Калемегданом. „Бранков мост" и мост "Газела" представљају просторне доминанте, које условљавају визуелну одвојеност „Савског амфитеатра" од остатка градског ткива. Најзначајније визуре су оне са реке, одакле се у потпуности сагледава „покренутост терена" на десној обали Саве, где се налази старо језгро Београда. Визуре – како оне из простора амфитеатра тако и оне на сам простор амфитеатра – наважнији су квалитет шире локације.

На новобеоградској страни се налази неколико различитих просторно-амбијенталних целина, међу којима је и „Старо београдско сајмиште" са којима, тренутно простор „Савског амфитеатра" у ширем смислу минимално, или готово уопште не кореспондира. (сл. 1 и 2)

[9] И. Добровић, *Дневник рада архитекте Николе Добровића за годину 1955. и 1956.* (рукопис), чува се у заоставштини Николе Дорбовића у Одељењу архитектуре Музеја науке и технике у Београду.

[10] Н. Добровић, *Образложење уређења Савске падине у Београду по пројекту са ознаком "Потези"*, (дактило- текст), чува се у заоставштини архитекте Николе Добровића у Одељењу за архитектуру Музеја науке и технике у Београду.

1. Ортофото снимак са означеним визурама односа „Старог београдског сајмишта“ и „Добровићевог Генералштаба“ у односу на „Савски амфитеатар“, 2003.
1. Ortophotographic shot with marked relations of „Old Belgrade Fair“ and „Dobrović's Military Headquarters“ to „Sava Amphitheatre“, 2003

2. „Савски амфитеатар“, данас, 2010.
2. „Sava Amphitheatre“ today, 2010

Комплекс „Старог београдског сајмишта“,ГУП 1923 – скице-студије регулације Београда на левој обали Саве

Након Првог светског рата, када је Сава престала да буде гранична река, створили су се услови за спајање Београда и Земуна. У првим разматрањима о регулационом плану Београда, 1920. године, покренута су питања о насељавању простора између ова два града. Убрзо потом долази до израде прве урбанистичке скице, која је најавила потпуну трансформацију и планску изградњу терена. Скицу је у оквиру Генералног плана за град Београд, 1923. године израдио архитекта Ђорђе Ковачевски.[11] До разраде ове скице, до реализације плана, није дошло. Подигнут је, у овом периоду, висећи мост на Сави, 1934. године, и комплекс Београдског сајма, 1937. године. У Другом светском рату мост је срушен, а сајмиште је претворено у логор.[12]

Комплекс “Старог београдског сајмишта” лежи на левој обали Саве између моста из Бранкове улице тзв. “Бранковог моста”[13], старог “Савског моста”[14] и центра Новог Београда.[15] На супротној страни обале низ падину београдске греде спушта се “Савски амфитеатар”[16]. Ова два моста, која поред моста “Газела”[17] везују сремски и шумадијски део Београда, уздижу ниво комуникативности и дају посебан акценат овом простору.

Ова просторно-композициона целина, не само да је имала изузетан привредни значај, већ је постала и метафора плански остварене целине. Укупан изглед комплекса “Старог београдског сајмишта”, као и композициона повезаност сваког појединачног архитектонског објекта у оквиру њега, утицао је на отварање нових перспектива урбанистичког развоја Београда на левој обали Саве.[18] Планове за „Старо београдско сајмиште“ израдили су архитекти Рајко Татић, Миливој

[11]М. Перовић, З. Маневић, Београд између стварности и сна : избор текстова, *Урбанизам Београда 66/67*, Београд 1982, 109-111, 237 ; М. Сомборски, Развој Београда између два рата, *Урбанизам архитектура*, бр. 1-4, Београд 1951, 46. На истом месту, архитекта Сомборски пише :"Да се ипак пређе на оспособљавање терена, за изградњу на левој обали, дала је подстицај једна иностранa финансијска група, а не оправдани урбанистички разлози. Последице економске кризе, смањене могућности зараде у сопственој земљи натерале су разне финансијске групе и предузимаче из иностранства да троше зараду у технички слабије развијеним земљама. Тако је дошло до понуде данске групе за насипање подводних терена на левој обали Саве и оспособљавање ове површине за изградњу. Ова група израдила је и *Регулациони план изградње*, који је био прихваћен, а обухватао је површину између леве обале Саве и Дунава и пута Београд-Земун. Пројекат регулације није се везивао ни ослањао нити на Београд, нити на Земун, а није уопште водио рачуна о даљој обради и употреби терена између Саве и Бежанијске косе. Да рат није прекинуо радове на насипању и изградњи тога дела града, била би то једна карика више у конгломерату београдских неповезаних градских површина" ; А.Кадијевић, Историја и архитектура земунског моста краља Александра I Карађорђевића, *Пинус Записи*, бр. 4, Београд 1996, 7-19.

[12]А.Секулић, Први Београдски сајам између Првог и Другог светског рата, *Годишњак града Београда*, књ. IV, Музеј града Београда, Београд 1957, 587-596.

[13]Новаковић Б., *Београдски мостови*, Београд 1986, 92. Мост је подигнут 1956. године на истим стубовима преко корита Саве, где се до 1941. године, када је порушен, налазио висећи “Мост краља Алексанадра”. Мост се до недавно звао “Браство и јединство”, а данас, овај друмско пешачки мост који спаја Бранкову улицу (некада Господска, од 1872-1896, па Мајевичка 1948 – после 1973, а пре 1976. године. Сматра се да садашњи назив датира од 1896. године до данас) и Булевар Михајла Пупина заве се “Бранков мост”.

[14]Исти, 98. Овај мост се у круговима урбаниста-саобраћајаца често назива „Транвајски мост“.

[15]Б.Стојановић, Историја Новог Београда II део, *Годишњак града Београда*, књ. XXII, Музеј града Београда, Београд 1975, 199-218. Исти, Из грађе за историју Новог Београда, *Урбанизам Београда*, бр. 25, Београд 1974, 31-36. На овом месту архитекта Стојановић пише и о називу Нови Београд: “Тај назив је спонтано настао. Њега нико није званично унапред одредио. Употребљаван је ту и тамо радно и полако је, кроз навику, стекао право грађанства (…) да би једном ушао у званичну терминологију”.

[16]Добровић Н., *Образложење уређења Савске падине у Београду по пројекту са ознаком “Потези”*, (дактило-текст), чува се у заоставштини архитекте Добровића у Одељењу архитектуре Музеја науке и технике у Београду.

[17]Новаковић Б., *н.д.*,109.

[18]У Југословенској кинотеци чувају се два филма из 1937. године о Београдском сајму.

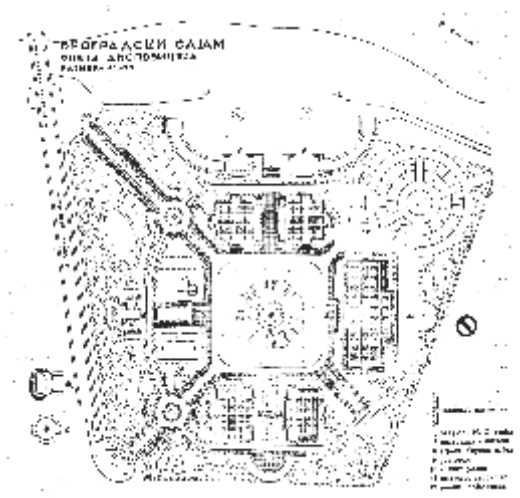

3. Београдски сајам, општа диспозиција, размера 1:500, 1937.
3. Belgrade Fair, general disposition, ratio 1:500, 1937

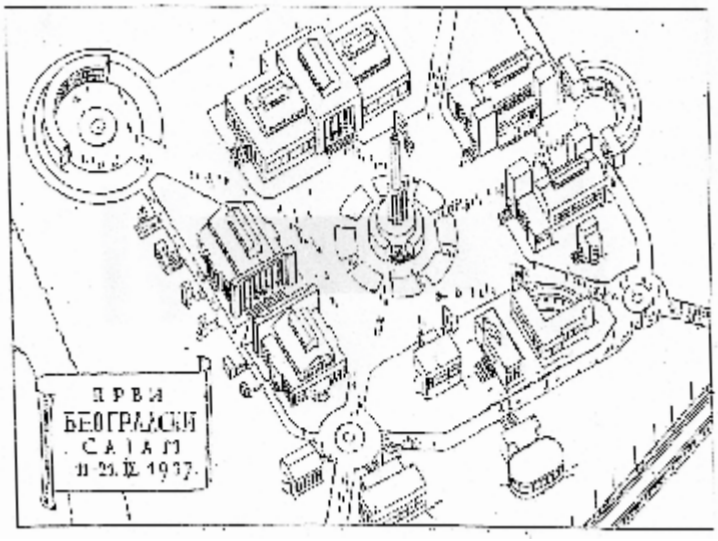

3а. Први београдски сајам, 11-21. IX 1937.
3а. First Belgrade Fair, September 11-21, 1937

Тричковић и Ђорђе Лукић.[19] Године 1938., ова тројица архитеката су одликована „Орденом југословенске круне" за израду генералне диспозиције „Старог београдског сајмишта" и друштвених павиљона. (сл. 3 и 3а)

Расписивање међународног конкурса за израду Генералног урбанистичког плана о уређењу и проширењу Београда 1921. године, као и "Извештај Комисије" у коме су изложене главне идеје, проблеми и њихова решења, имају истакнуто место у историји српског урбанизма новијег доба. Иако је Министарство грађевина било "врховни орган за урбанизам"[20] тадашња стручна јавност му је замерала да је начинио низ потеза којим је "рушио" Генерални план, а као последица тога су се огласили „Клуб архитеката" и „Група архитеката модерног правца" (ГАМП), као заштитници урбанизма Београда, са захтевима за спровођење културно засноване урбанистичке политике града".[21] Године 1927., донет је Генерални регулациони план Београда Ј. И. Обрадовића.[22] Јован И. Обрадовић је потом, 1931-1935. године написао "Грађевинско законодавство"[23] и "Грађевински правилник за град Београд са објашњењима и упуствима за рад, по којима се могу радити правилници за градове и друга насеља".[24] Изградња јавних, друштвених и културних грађевина у складу са предвиђеним просторним уобличењем Београда, била је једна од важних делова Генералног плана из 1923. године.

Проглашењем Београда за туристичко место, 1936. године, припремни радови на подизању Београдског сајма на левој обали Саве, уз изграђени пут Београд – Земун добијају свој пуни замах.[25] То је био први потез освајања леве обале Саве, по урбанистичкој концепцији Генералног плана из 1923. године.

Основна концепција пројекта је била у постављању павиљона око једног централног објекта у виду куле, чија је улога осим изложбене била и да, као централни мотив буде видљив са најудаљенијих тачака града. На тај начин је створен трг, одакле су сви павиљони могли бити сагледани. Затворени центар, постављањем последња два павиљона паралелно један с другим, отвара могућности решавања перспективне диспозиције и наговештава осовину будуће магистрале, која ће се у каснијем проширењу сајма и реализовати. Архитекти Тричковић, Лукић и Татић су своје решење »у виду једне птичије перспективе, коју је председник Илић прихватио«, приказали у основи 1:1000, 6. септембра 1936. године.[26](сл. 4)

Избијањем рата у септембру 1939. године и ванредним стањем на северу и западу Европе, ситуација у Југославији се променила. Ипак у периоду од 1939. до 1941. године урађен је „Нацрт уредбе за извођење регулационог плана града Београда по идејној скици за регулацију" и „План Београда и Земуна" у издању „Техничке дирекције".[27] Немачким ваздушним нападом на Београд, априла 1941. године град бива потпуно разорен.

[19]С. М., Свечано освећење камена темељца Београдског сајмишта, БОН, бр. 4-6, Београд април-јун 1937, 344.
[20]*Исти*, 257.
[21]*Исти*, 266.
[22]В. Мацура., *Чаршија и градски центар*, Ниш 1984, 274.
[23]Ј. И . Обрадовић., *Грађевинско законодавство*, Београд 1931.
[24]*Исти*, Београд 1935.
[25]*Историја Београда*, том 3, Београд 1974, 26.
[26]Д. Татић, Рестаурација урбанистичког комплекса старог сајмишта у Београду, *Изградња*, бр. 3, Савез грађевинских инжењера и техничара, Београд март 2003, 84.
[27]План Београда и Земуна, размера 1:10000, година 1941. *Издање Техничке дирекције Општине града Београда* (ОГБ), ИАГБ инв. бр. 491.

4. „Старо београдско сајмиште“, 1938/1939.
4. „Old Belgrade Fair“, 1938/1939

Други светски рат претвара “Старо београдско сајмиште” у злогласни нацистички логор (1941-1945. године). Организован у почетку само за Јевреје (Judenlager Semlin) који су углавном сви убијени, логор убрзо бива преименован у „Прихватни логор Земун“ (Anhaltelager Semlin) за политичке затвореника из Србије, Југославије и окружења. За време савезничког бомбардовања, у пролеће 1944. године, све зграде „Старог београдског сајмишта“ су порушене изузев централне куле и „Спасићевог павиљона“, који је служио као логорска болница. Више од десет хиљада Јевреја и тринаест хиљада Срба и припадника других националности је убијено у овом логору.[28]

Комплекс „Старог београдског сајмишта“ је проглашен за културно добро града Београда 1987.[29] године. Године 1992. Скупштина града Београда усвојила је Детаљни урбанистички план споменичког комплекса “Старо београдско сајмиште". Циљ израде плана је био да се “створе услови за реконструкцију споменичког комплекса „Старо београдско сајмиште“ и израдњу спомен-обележја, као приоритетне акције. Овим се постиже враћање целовитог изгледа простору „Старог београдског сајмишта“, какав је он био у моменту претварања у логор и истовремено пружа могућност да се комплекс обнови и у функцији сајма узорака”.[30]

На расписаном конкурсу за подизање споменика жртвама логора “Старо београдско сајмиште”, награђен је рад београдског вајара Миодрага Мише Поповића. Споменик је свечано откривен 21. априла 1995. године поводом 22. априла, дана сећања на жртве геноцида и прославе 50 година ослобођења од фашизма.[31]

Основно полазиште Генералног плана Београда 2021. године[32] је афирмација урбаног континуитета, током којег се градитељско наслеђе поставља као необновљиви ресурс и стимуланс развоја. “Планом се, зато, штите и промовишу споменици културе, просторне културно-историјске целине, археолошка налазишта и знаменита места, природни пресеци терена са историјски потврђеним и естетски вреднованим изграђеним реперима, визурама и силуетама, са циљем да се очува дух и карактер урбаног простора, трајно назначе и презентују сви вредни елементи градске структуре и дефинишу путеви успостављања континуитета са оним аспектима града који даље расту и развијају се”.[33] „Старо београдско сајмиште“ подлеже “правилима за подручја опште обнове” под којом се подразумева “комбинована примена интегративне конзервације, урбане обнове и уређења простора, усаглашена према обиму и нивоу вредности градитељског наслеђа”.[34]

“Старо београдско сајмиште” је важно место у урбаном наслеђу Београда. Овај изузетни “везни про-

[28] М. Кољанин., *Немачки логор на београдског сајмишту 1941-1944*, Београд 1992.

[29] *Службени лист града Београда*, бр. 16/87.

[30] Завод за заштиту споменика културе града Београда, *“Детаљни урбанистички план споменичког комплекса “Старог Сајмишта”*, Београд фебруар 1992, 1. ; В. Матичевић, Детаљни урбанистички план „Старо сајмиште“ видети у : *ИНФО-каталог, Мултимедијални пројекат : Старо београдско сајмиште као старо језгро Новог Београда*, Београд 2008, стр. 7-13.

[31] Б. Новаковић., Сећање за будућност : концентрациони логор Сајмишта, *Годишњак града Београда*, књ. XLII, Музеј града Београда, Београд 1995, 157-163.

[32] Скупштина града Београда на седници одржаној 22. септембра 2003. године, на основу члана 36. и 54. Закона о планирању и изградњи (*Службени гласник Републике Србије*, број 47/2003) и чл. 11. и 27. Статута града Београда (*Службени лист града Београда*, бр. 18/95 – пречишћен текст, 20/95, 21/99, и 2/00), донела је Генерални план Београда 2021.

[33] *Исти*, 163.

[34] *Исти*, 166. На истом месту пише:” Све интервенције на проглашеним културним добрима подлежу конзерваторским условима. Нове грађевине, урбанистичка, саобраћајна и инфраструктурна решења раде се у складу са принципима урбанистичке заштите, уз примену метода интегративне конзервације на основу регулационих планова и урбанистичких пројеката.”

стор" старог и новог Београда, лежи на последњем луку реке Саве и специфичних је амбијенталних, стилских, просторних, и еколошких вредности. Од историјског, али и меморијалног значаја за град, "Старо београдско сајмиште" је било пример новог урбаног система, организованог на рационалан и функционалан начин. Са доминантном конструктивистичком кулом деловао је као пример концепта града урбанистичке авангарде двадесетих година XX века, где ни за трен није заборављен богати изражајни речник традиционалног града (трг, улица, блок). Сачувана конструктивистичка кула "Старог београдског сајмишта" и данас је преломна тачка амбијента на аксиалном потезу, од трга крај реке, ка Музеју савремене уметности. Све око ње је запуштено, стихијски се користи и крајње је деградирано. Смисао овом простору дају једино београдски уметници, сликари и вајари, они који су некада овде живели и стварали (Мића Поповић, Матија Вуковић, Небојша Митрић, Ксенија Дивјак, Фило Филиповић итд.), као и они који овде још увек раде, у својим уметничким атељеима, наставлим педесетих година XX века, адаптацијом унутрашњих простора постојећих зграда, данас окружених магацинима, гаражама, сервисима (Олга Јеврић, Милија Нешић, Пеђа Нешковић, Ђорђије Црнчевић, итд.)

Судбина "Старог београдског сајмишта" деценијама се озбиљно намеће, а исто толико упорно и не решава. Његова изградња, не само да је унапредила модерну слику некадашњег Београда, већ је означила и почетак модернизације Београда, на свим урбаним нивоима. С друге стране, "Старо београдско сајмиште" је споменик и меморијал, чији је задатак да забележи имена сваке јеврејске, српске, ромске, као и жртве свих других нација, али и имена оних који су покушавали да их спасу, ризикујући своје животе. Њихови необележени и непознати гробови расути су свуда по простору "Старог београдског сајмишта". Надамо се да ће ова "заоставштина за незаборав", а некадашњи расадник идеја о модерном простору, ускоро бити уздигнута на културни ниво који јој припада.

Комплекс „Добровићев Генералштаб" – као везни симбол између старог и Новог Београда у Добровићевој планској композицији „Великог Београда" – ГУП 1950[35]

Као главни архитекта Београда, Никола Добровић са својим тимом је проучавао на највишој основи не само изградњу Новог Београда, већ и саобраћајне, стамбене и многе друге проблеме од важности за цео Београд, доживљавајући сваки појединачни проблем као предуслов за успешно решење проблема града као целине.[36] Средином 1948. године израђена је прва идејна скица (на подлози 1:10000) генералног решења саобраћаја и намена површина „Великог Београда" са Београдом, Новим Београдом и Земуном.[37] Поред овог генералног решења предложена су и нека идејна решења за изразито специфичне и важне амбијенталне комплексе: Ташмајдан, Калемегдан, Теразијску терасу, Трг Републике, Славију, Светосавски плато, „Савски амфитеатар" итд.[38]

После Другог светског рата урбанистичка делатност на неизграђеном и неуређеном делу Београда, на левој обали Саве, нашла се тамо где је и била пре двадесет година. Старо београдско сајмиште је било девастирано до крајњих граница, али је било и место где ће радити омладинске бригаде и „Група за изградњу Новог Београда".[39] Требало је сада поново иницирати и спровести изградњу новог града на мочварном, подводном и песковитом терену, на левој обали Саве. Његова изградња суштински почиње у јесен 1947. године, када су на неизграђено и пусто земљиште ступиле омладинске бригаде.[40] (сл. 5 и 6). На левој обали Саве, између порушеног „Ста-рог београдског сајмишта" и рукавца Дунава, 1947. године почињу припремни радови за изградњу Новог Београда, тако што је на ушћу Саве у Дунав подигнуто пристаниште за пристајање шлепова са грађевинским материјалом, а потом су саграђени и магацини за одлагање материјала. Уследили су затим радови на подизању насипа за пругу нормалног колосека која је спајала градилишта Новог Београда са железничком станицом у Земуну. Један од највећих задатака у првој фази изградње Новог Београда било је насипање мочварног терена.[41]

[35]Комплекс зграда Државног секретаријата за народну одбрану (ДСНО), некада Државни секретаријат за послове народне одбране (ДСЗПНО). На основу расписаног ужег конкурса за израду идејне скице зграде ДСЗПНО у периоду од 12.V до 11.VI 1954. г., пројекат под шифром "Х" улази у ужи избор.
1954. Државни секретаријат за народну одбрану, улица Кнеза Милоша бр. 35, Београд, конкурс по позиву, прва награда, ex aequo и реализација.
1963. Зграда Државног секретаријата за народну одбрану (потом Савезно министарство одбране), улица Кнеза Милоша бр. 37, Београд.
Сарадници : статичар Бошко Томић и доцент са Архитектонског факултета Петровић. „Атеље 4" основан 1954/55. године (Ђорђе Крекић, Драгутин Таврић, Звонимир Вебер) у своја најзначајнија остварења убраја ентеријер и намештај у палатама ДСНО у Београду. Драгослав Петровић за Генералштаб ради два велика и два мања витража, 1960.г., део оригиналних цртежа тушем на паусу се чувају у Одељењу за архитектуру Музеја науке и технике у Београду. Објекат је постојао до 1. 5. 1999. године када је први пут разорен у НАТО бомбардовању Београда. Бомбардовање је поновљено 9. 5. 1999 године када је објекат претрпео ненадокнадиву штету.

[36]М. Мацура, Маргиналије уз четрдесетогодишњицу, *Изградња*, бр. 11, Савез грађевинских инжењера и техничара Србије, Београд 1984, 163-167.

[37]Н. Добровић, Нови Београд као градотворачки подухват, његов лик и симболика из перспективе 1957, Техника, бр. 10, Савез инжењера и техничара, Београд 1957, 425-430. За потребе Сталне комисије за урбанистичке послове, Н. Добровић је написао и две студије : „Територијалне воде Београда" и „Нови Београд и симболика његове изградње".

[38]Б. Стојановић, Послератна београдска архитектонска изградња, *Годишњак града Београда*, књ. XVII, Музеј града Београда, Београд 1970, 201-236.

[39]С. В. Ристановић, *Нови Београд* : градитељски подухват века, Београд 2009, 21-26.

[40]Љ. Радојковић, Омладинске радне бригаде на изградњи Београда 1947-1950 године, *Годишњак града Београда*, књ. V, Музеј града Београда, Београд 1958, 362–420.

[41]С. В. Ристановић, *Нови Београд* : градитељски подухват века, Београд 2009, 226.

5. Почетак изградње „Старог београдског сајмишта“ на левој обали Саве, 1936.
5. The beginning of building of „Old Belgrade Fair“ on the left bank of Sava, 1936

6. Омладинске радне бригаде на левој обали Саве. Почетак припрема на изградњи Новог Београда са кулом, централним делом „Старог београдског сајмишта“ у позадини, 1947.
6. Youth work brigades on the left bank of Sava. The beginning of preparatory works for building of New Belgrade with the tower, as the centre of „Old Belgrade Fair“, in the background, 1947

Иницијативу за изградњу града на левој обали Саве дало је руководство Комунистичке партије Југославије, преко надлежних државних органа и служби: Секретаријата владе ФНРЈ, савезног министра грађевина, ИОНО града Београда, а 1946. године установило је и реферат у апарату Централног комитета Комунистичке партије Југославије (у даљем тексту ЦККПЈ). Урбанистичко-пројектантске послове су обављале стручне службе, урбанистички одсек ИОНО-а. Први задаци су обављани у Урбанистичком институту НР Србије, који је у то време пројектантски држао Београд. Тек 1948. године ови задаци бивају подељени на Управу главног архитекте при Грађевинском одељењу ИОНО-а и, крајем 1948. године формиране, Управе за пројектовање ИОНО Београда, која је и израдила први ГУП Београда усвојен 1950. године. Главни архитекта града је био Никола Добровић.[42] У решавање стручних послова укључивана су Друштва инжењера и техничара.

Процес дефинисања урбанистичког решења Новог Београда, до доношења Генералног урбанистичког плана Београда 1950. године, дефинишу три фазе. Прву фазу представља „Скица регулације Београда на левој обали Саве“, настала 1946. године у Урбанистичком институту Министарства грађевина НР Србије. Њен творац је био архитекта Никола Добровић. То је прва нацртна концепција Београда на левој обали Саве после ослобођења, а карактерише је индивидуални печат пројектанта. У првим студијама развоја Новог Београда, које су рађене током 1946. године, дати су основни саобраћајни потези. Друга фаза развитка урбанистичке концепције града на левој обали Саве, било је расписивање конкурса 1947. године, за зграде: председништва владе ФНРЈ, ЦК КПЈ и репрезентативног хотела.

„Скица регулације Београда на левој обали Саве“ из 1946. године, биће приложена као урбанистичка основа на конкурсу за ове зграде. Главни задатак у овој фази био је, осим архитектонског решења наведених објеката, и захтев да се дају предлози за урбанистичко решење Новог Београда, у циљу разраде будуће урбанистичке основе Новог Београда. Успешност архитектонског решења ова три објекта била је од важности зато што је од њиховог ситуирања, облика или размере, зависила та будућа урбанистичка основа.[43] Никола Добровић је од почетка упозоравао да проблематика овог дела града не сме бити решавана изоловано од проблематике постојећих градова Београда и Земуна. Избор површина за индустрију и индустријска насеља, за друштвене и стамбене зграде, објекте за фискултуру и за одмор, за научне и просветне установе итд., требало је да реши уједно и проблем Генералног плана Београда.

[42]Б. Стојановић, О архитектонско-урбанистичким пројектним организацијама Београда, *Годишњак града Београда*, књ. II, Музеј града Београда, Београд 1955, 476-479.

[43]Конкурси за Дом Централног комитета КПЈ и зграду Председништва владе ФНРЈ, *Техника*, бр. 6, Савез инжењера и техничара, Београд 1947, 141-148. ; Резултати натјечаја за зграде ЦККПЈ, Председништва владе ФНРЈ и репрезентативног хотела у Београду, *Архитектура*, бр. 1-2, Загреб 1947, 60 ; Ј. Сеисел, Конкурс за урбанистички план Новог Београда, *Архитектура*, бр. 3, Загреб 1947, 18-22.

Тако је изградњом Новог Београда на левој обали требало да настане унутрашња градска магистрала, али и основни мотив у читавој планској композицији тзв. „Великог Београда" архитекте Николе Добровића. За Нови Београд, као геофизичко тло и као урбанистичку површину у експанзији града у периоду од 1946. до 1948. године, Добровић је дао читав низ стручних експертиза које је требало да реше овај у послератној изградњи најкрупнији проблем Београда.[44]

Група за Нови Београд

Године 1948. издвојена је посебна радна група за Нови Београд, којом је руководио Никола Добровић, а пројектант-сарадник му је био Милорад Мацура. Ова група је урадила нову идејну скицу у размери 1 : 5000.[45]

Иако је посебна група за Нови Београд под Добровићевим руководством урадила „Нову идејну скицу", иницирала методе рада у изналажењу стручних решења овог проблема, али и усмерила окупљене стручне и друштвене снаге у формирању Новог Београда као урбанистичког, архитектонског и градитељског подухвата, Стручни савет за изградњу Београда на левој обали Саве, који је формирало Председништво владе ФНРЈ, имао је све већу моћ одлучивања; док је Управа главног архитекте полако губила своја овлашћења, све до потпуног укидања крајем 1948.године, када је формирана Управа за пројектовања ИОНО-а Београда која је објединила основне техничко пројектантске службе: урбанистичке, архитектонске и инжењерско-комуналне. У оквиру Стручног савета који је радио у пленуму и по групама, Никола Добровић је радио у стручној групи за урбанистичка решења и архитектонска питања.[46] Од краја 1948. године, са формирањем Урбанистичке комисије при Управи за пројектовање, саветодавним телом ИОНО-а, Добровић ће бити све ређе позиван на састанке и његови предлози ће се све мање прихватати.[47] Тих година, у замену за ову делатност, бива му додељен наставнички посао на Архитектонском факултету у Београду. Рад на урбанистичком планирању Новог Београда и даље ће се, упркос свему, развијати на основу претходно урађених студија и радова. Стара концепција ће бити задржана у пластичној композицији, али уз детаљне разраде и студирања.[48] Тек што се почело са изградњом Новог Београда радови су обустављени, како се говорило, због "општих услова политичког и привредног развоја земље".[49] Изградња ће бити настављена тек 1956. године.

„Добровићев Генерлаштаб" на углу улица Немањине и Кнеза Милоша у некадашњем тзв. „Новом српском Београду" (1954-1963)

Симболика комплекса зграда „Добровићевог Генералштаба" у Београду уклапа се у симболику изградње Новог Београда, „средишњег дела будућег Великог Београда", која се до доношења Генералног урбанистичког плана 1950. године одвијала под Добровићевим руководством. Он је уједно био творац и руководилац „Идејног урбанистички плана Београда из 1948. године."[50]

Међу именима као што су Франц Јанке, Емилијан Јосимовић, Албан Шамбон, Ђорђе Ковађевски и многих других личности од значаја за историју урбанизма Београда, налази се и име Николе Добровића. Сагледавање слојевите градитељске личности архитекте Николе Добровића у периоду новонастале политичке ситуације на територији бивше Краљевине Југославије, затим Федеративне народне републике Југославије (ФНРЈ), а потом Социјалистичке федеративне републике Југославије (СФРЈ), од периода социјалистичке "обнове и изградње" па до краја његовог живота 1967. године, начињена је систематичном анализом великог броја здружених параметара који су несумњиво дефинисали његову градитељску логику. Ту се првенствено мисли на нове материјале, нове технологије, нове технике, али изнад свега и на нове методе рада. Неправичности и емотивне поразе које је доживљавао на градитељском пољу у Београду прате га и данас четрдесет година после његове смрти.

„Савска падина", тј. „Западни Врачар", на коме се налазе зграде некадашњег Генералштаба Војске Србије и Црне Горе и Савезног министарства за одбрану у Београду, Савски венац, улица Кнеза Милоша бр. 33-41 – у оригиналном називу ДСНО и ДСЗПНО, данас у стручној јавности познате као 'Добровићев Генералштаб" – простор је на коме је, тридесетих година XIX века, кнез Милош Обреновић основао „Нови српски Београд". Подигнут је по плановима званичног државног архитекте Франца Јанкеа, Словака, који је у Београд дошао из Беча 1834. године. Наредне 1835. године Јанке је премеравао земљиште и започео рад на првом српском урбанистичком плану – геометријски правилно заснованој „новој вароши" са центром у Савамали и на „Западном Врачару". За овај део Београда тада је употребљен

[44]В. Врбанић, Урбанистички план Новог Београда, *Урбанизам архитектура*, бр. 1-4, Загреб 1951, 118.

[45]О. Минић, Двадесет година планског раста Београда, *Годишњак града Београда*, књ. XI–XII, Музеј града Београда, Београд 1964, 89.

[46]Б. Стојановић, Послератна београдска архитектонска изградња , *Годишњак града Београда*, књ. XVII, Музеј града Београда, Београд 1970, 201-236.

[47]*Исти*, Историја Новог Београда, II део, *Годишњак града Београда*, књ. XXII, Музеј града Београда, Београд 1975, 199-218.

[48]В. Врбанић, Урбанистички план Новог Београда, *Урбанизам архитектура*, бр. 1-4, Загреб 1951, 119.

[49]Б. Стојановић, Историја Новог Београд, II део, *Годишњак града Београда*, књ. XXII, Музеј града Београда, Београд 1975, 216.

[50]Н. Добровић, Обнова и изградња Београда, контуре будућег града, *Техника*, бр. 6, Савез инжењера и техничара, Београд 1946, 176-186.

7. Комплекс Генералштаба након НАТО бомбардовања, 1999.
7. The Complex of Military Headquarters after NATO bombarding in 1999

8. Зграда Генералштаба након НАТО бомбардовања, део комплекса, данас, 2010.
8. The Military Headquarters Building after NATO bombarding, part of the complex, today, 2010

назив „Нови српски Београд“, а главна одлика плана су правоугаоне мреже широких улица и великих блокова. План је већ тада предвидео обе улице: Кнеза Милоша и Немањину. Сама улица Кнеза Милоша, прво је београдско шеталиште, тј. његова најшира авенија, а кнез Милош је 1835-1938. године почео плански да подиже у овом простору значајне зграде и установе обновљене Кнежевине Србије, да би после 1860. године изградњу овог дела града наставио његов син, кнез Михаило Обреновић.[51]

Добровићеве две велике зграде (настале у периоду од 1956-1965. године) чине ансамбл зграда и то: једна је у улици Кнеза Милоша бр. 35, тзв. „зграда А“ (пре бомбардовања 1999. Генералштаб војске Југославије), док је друга са кулом позната као „зграда Б“ (Савезно Министарство одбране).[52]

В. Ф. Баумгартенов „Генералштаб“ из 1928. године у улици Кнеза Милоша бр. 33, спојен је са „зградом А“. (сл. 7 и 8). На месту Добровићевих зграда до почетка Другог светског рата налазиле су се зграде Војног министарства – на месту данашње зграде А, и Војна академија – на месту зграде Б.[53] Зграде су порушене за време Другог светског рата. Насупрот комплеса „Добровићевог Генералштаба“, на другој страни улице Кнеза Милоша, налазе се зграде Владе Републике Србије и Савезног министарства иностраних послова. Овом важном задатку Никола Добровић је приступио крајње аналитично: од земљишта, преко уређења саобраћаја – пешачког, колског, трамвајског, преко решавања спољне везе земљишта 1 и 2 одређеног за изградњу (не заборављајући при том ни везе будућих зграда бр.1 и бр.2), до главних и појединачних карактеристика архитектуре зграда бр.1 и бр.2, спољне обраде зидног платна, предвиђеног зеленила – уличних башти и унутрашњег распореда зграда, где ће се придржавати услова датих у расписаном конкурсу. Оквир за све наведено је урбанистичка композиција којој придаје највећи значај. Зграде су у том контексту предвиђене да буду и урбанистички мотив, као што је и зеленило испред зграда 1 и 2 било урбанистички мотив градског зеленила. Оба објекта као јединствена урбанистичка целина представљају просторну јединицу од изузетног значаја за Београд. Улога павиљона испред зграда бр. 1 и бр. 2 била је да допринесу ритмизирању хоризонталног протезања основних маса комплекса. Као одговор на овај „хоризонтализам“ Добровић уводи кулу висине 18 спратова, као доминантни вертикални мотив читаве композиције. По теорији чији је творац и коју је применио на овом комплексу зграда, шупљина постаје еквивалент „пуноизделаној пластици“ или како је и сам записао „шупљина стиче своју ликовну егзистенцију и завичајност“.[54]

Сложеност овог задатка огледала се на првом месту у решавању проблема терена, на једној важној саобраћајници, а на другом месту на сагледавању уског простора за комплекс зграда у контексту раније изграђеног амбијента. Примењујући „прашка“ и „дубровачка“ искуства, у ненарушавању затеченога и у способности да се не везује за већ изграђена архитектонска здања и њихове стилове, на овом примеру градитељско умеће архитекте Добровића ће доживети свој зенит. Истичући карактер постојећег амбијента, он ће примером показати да се различити архитектонски стилови могу развијати заједно, а да при томе сваки задржи сопствене естетске

[51]Б. Максимовић, Урбанистички развој од 1830. до 1914. године, *Историја Београда*, књ. 2, Београд 1974, 299-326.

[52]Б. Ковачевић, *Архитектура зграде Генералштаба, студија о делу Николе Добровића*, Београд 2001.

[53]Б. Несторовић, Градитељи Београда од 1815. до 1915. године, *Историја Београда*, том .2, Београд 1974, 335-345.

[54]Н. Добровић, Покренут простор : динамичке шеме, *ЧИП*, бр. 100, Загреб 1960, 10-11.

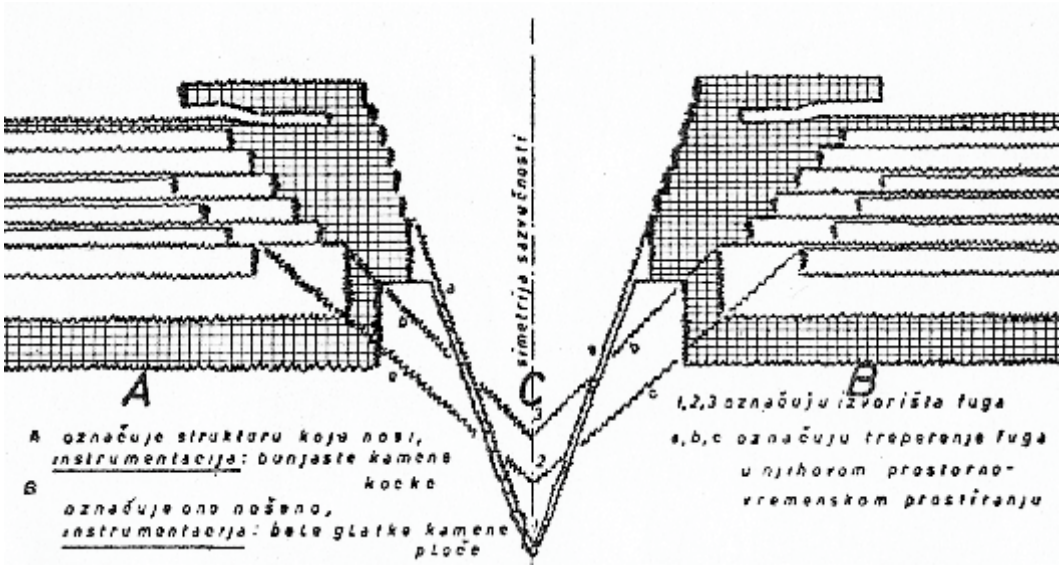

9. Шема озвучености композиције Генералштаба (ДСЗНО). Покренутост простора и идејност. Цртеж Николе Добровића, 1960.

9. Scheme of the sound system of the composition of the Military Headquarters. The movement of the space and the idea. Drawing by Nikola Dobrović, 1960

вредности. Успешно је решио два значајна проблема : прво, једну важну саобраћајницу на углу улица Немањине и Кнеза Милоша, а друго, овај релативно уски простор је дефинисао тако што га је уздигао на ниво градског пејзажа, али и снажног урбанистичког акцента Београда.

Главна маса ове двојне грађевине надносила се над Немањином улицом, степенасто се пењући увис. Игра волумена се при томе разликује из разних углова. Покренутост простора као урбанистички принцип, по његовом мишљењу, није знала за ограничења. Главни улаз у зграду, једна кубична маса са надстрешницом, био је истакнут снажним испадом ка улици Кнеза Милоша. Ова претежно хоризонтално развијена композиција одликује се снажним потезима, изражајном снагом зидног платна, линијама и односима изграђених и неизграђених површина. На касније изграђеном другом крилу, уздиже се кула као завршни, вертикални акценат читаве композиције. Површина основних маса обрађена је тако да објекат буде повезан са суседним објектима. Портални мотив над Немањином улицом био је предмет многих расправа у Београду тога доба. Немоћан да и даље објашњава својим неистомишљеницима улогу овог „портала", с једне стране као везног елемента за две главне масе, а с друге стране као важног урбанистичког репера, а уосталом и идеју целог комплекса зграда, Никола Добровић је одлучио да обелодани своју „Теорију покренутог простора". Из Бергсонових размишљања направио је сопствену скицу филозофије рада, и цео нови, сликовити речник као предлог и предуслов за увођење нових појмова, нпр.: ликовна енергија, просторна енергија, топли и хладни тонови, покренути простор, изделан простор, лежећа архитектура, урбанистичка сазвучност итд.[55](сл. 9)

У НАТО бомбардовању Београда 1999. године комплекс је комплетно урушен. Његова функционална улога више не постоји, али симболички карактер места истрајава и у рушевина, опомињући да је ово уједно и једино реализовано дело арх. Добровића у Београду. Потпуним брисањем овог комплекса са мапе градског простора, прекинуо би се историјски континуитет овог простора и нестала би и једна од упоришних тачака идентитета града.

Урбохронолошки слојеви овог „квази трга" или „трга Сутјеска", како је Добровић називао ову раскрсницу, носе бескрајно богатство значења. У валоризацији ове урбане локације, у пажљивом и непристрасном упоређивању вредности различитих историјских слојева, важно је не дозволити да превагне притисак кругова који заступају сопственичке и идеолошке интересе над идејом о реконструкцији најрепрезентативнијег дела српске и београдске архитектуре друге половине XX века, настало у потпуном сагласју са европским и светским токовима у архитектури и урбанизму. Комплекс зграда је проглашен за културно добро 27. децембра 2005. године.[56]

Имајући у виду сложеност овога пробелма, надлежни органи, још нису донели одлуку о начину

[55] *Исти*, 10-11.

[56] *Службени. гласник РС*, број 115/2005.

10. Биста Николе Добровића, Вава Станковић, аула Архитектонског факултета, Београд 1996
10. Bust of Nikola Dobrović, Vava Stanković, aula of Faculty of Architecture, Belgrade, 1996

располагања овим комплексом који је "жртва" насиља и деструкције. Све чешћи су иступи појединаца који умањују његов значај, идентификујући га са идеологијом и политиком прошлих времена СФРЈ, истичући да он симболизује идентитет тлачитеља и непријатеља и да као такав не треба да буде обновљен. Занемарује се чињеница да је реч о врхунском примеру савремене српске архитектуре друге половине XX века, настале баш по "рецепту " који је својим студентима лично поклонио професор Добровић, а који гласи : "У чему је наш задатак на овом делу земљине лопте? Зар није у томе да се та материја, довезена без царинског прегледа, самеље у домаћем млину и да се у току млевења тој материји додају сви они додаци, зачини и мирођије домаћег тла, домаћих мозгова и срца, којима ће се она преобратити у наш производ у производ наше националне школе."[57]

Чињеница која подједнако обавезује је и то што се ради о једином реализованом делу овог изузетног урбанисте, архитекте, уметника и професора Архитектонског факултета у Београду, који је одшколовао целу генерацију данас угледних градитеља – како је проф. др Ранко Радовић, и сам његов ђак, написао – „једнодушних у тврдњи да је Никола Добровић на сваког појединачно извршио огроман утицај, па дакле утицај и на архитектуру ових крајева и у овим временима".[58](сл. 10)

Закључак

Рехабилитација запуштених и девастираних простора Београда – „Старог београдског сајмишта" на левој и „Добровићевог Генералштаба", на десној обали Саве, са огромним ликовно-амбијенталним потенцијалима, али и као важним местима континуитета и идентитета града – сматра се приоритетном акцијом и то не само као став надлежних служби заштите, већ и као став струке урба-ниста и архитеката, али и становника Београда. Град се остварује преко оваквих јавних простора специфичне типологије, карактера и дизајна. Као опипљиви трагови трајања на наведеним просторима, они представљају заоставштину Београда и ослонац су његовог идентитета. Подизање свести јавности о вредностима ових простора за град, као и наслеђа уопште, доприноси успостављању одговорног понашања у односу на заштиту, али и превенцији нелегитимних поступака, као што су: уништавање, рушење, бесправна изградња, крађе, итд. Будућност оваквих простора данас се углавном решава опредељењем за урбану рехабилитацију. То је процес ревитализације и регенерације града, који се бави истовремено простором и становништвом. Њен крајњи циљ је унапређење квалитета урбаног простора, с посебним акцентом на запуштене или заостале четврти. Један од најважнијих просторних циљева у оквиру урбане рехабилитације је интегрална конзервација наслеђа, чија су два основана циља: конзервација наслеђа (помоћу мера заштите, конзервације и валоризације) и интеграција наслеђа у оквирима постојећег друштва, превасходно спровођењем програма урбане рехабилитације.[59]

[57]Н. Добровић, *Предавање о Николи Добровићу*, одржано у амфитеатру Архитектонског факултета у Београду, на захтев Друштва архитеката и техничара СР Србије, 31.1.1963. године.

[58]Р. Радовић, Никола Добровић или о повећању с временом, *Урбанизам Београда*, бр. 52, Београд 1979, 20.

[59]*Водич за урбану рехабилитацију* : докумнт припремљен у оквиру Програма сарадње и техничке помоћи Савета Европе, Београд 2006, 75–99.

ЛИТЕРАТУРА

Генерални план Београд 2021, *Службени лист града Београда*, бр. 27/2003, 25/2005, 34/2007 и 65/2009.

С. В. Ристановић, *Нови Београд, градитељски подухват века,* Београд 2009.

M. Вукотић-Лазар, J. Ђокић, Complex History As a Source Of Planning Problems : Old Belgrade Fairground, *Spatium,* No. 13-14, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd 2006.

Водич за урбану рехабилитацију : документ припремљен у оквиру Програма сарадње и техничке помоћи Савета Европе, Београд 2006.

С. Вученовић, *Урбана и архитектонска конзервација,* том 1, Београд 2004.

М. Вукотић-Лазар, Старо београдско сајмиште, *Годишњак града Београда,*књ. LI, Музеј града Београда, Београд, 2004.

К. Петовар, *Наши градови између државе и грађанина* : урбана социологија, Београд 2003.

М. Вукотић-Лазар, *Београдско раздобље архитекте Николе Добровића (1945–1967),* Београд 2002.

Б. Ковачевић, *Архитектура зграде Генералштаба* : студија дела Николе Добровића, Београд 2001.

М. Павловић, Још један злочин НАТО агресора у старом центру Београда, *Политика*, 9. 5. 1999.

Д. Матовић, Напад агресора на најужи центар Београда : злочиначки пројектили засули спасилачке екипе, *Политика*, 1. 5. 1999.

Н. Добровић, *Есеји, пројекти, критике,* избор и уводни текстови: М. Р. Перовић, С. Крунић, Београд 1998.

Т. Дамњановић, Прилог проучавању прашког периода Николе Добровића, *Саопштења* XXVII–XXVII, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1995-1996.

Б. Новаковић., Сећање за будућност, концентрациони логор Сајмишта, *Годишњак града Београда,*књ. XLII, Музеј града Београда, Београд 1995.

М. Кољанин, *Немачки логор на београдском сајмишту 1941-1944,* Београд 1992.

Б. Новаковић и др., *Београдски мостови*, Београд 1986.

М. Ореб-Мојаш, Градитељска остварења Николе

Добровића на Дубровачком подручју, *Архитектура урбанизам,* бр. 93, Институт за архитектуру и урбанизам, Београд 1984.

Б. Стојановић, Историја Новог Београда, II, *Годишњак града Београда,* књ. XXII, Музеј града Београда, Београд 1975.

А.Ђорђевић и др., *Генерални урбанистички план Београда.* Београд 1972.

З. Маневић, Од соцреализма до ауторске архитектуре, *Техника,* бр. 3, Савез инжењера и техничара, Београд 1970.

О. Минић, Коментар одржан на телевизији Београд 24. 3. 1963, *Архитектура урбанизам,* бр. 59, Институт за архитектуру и урбанизам, Београд 1969.

Н. Добровић, *Савремена архитектура,* бр. 5, Београд 1971.

М. Митровић, Особено дело архитекте Николе Добровића, *Политика*, Београд 26. 7. 1964.

О. Минић, *О згради ДСНО у Немањиној улици архитекте Николе Добровића*, предавање на РТВ Београд, април 1963.

Н. Добровић, У поводу Октобарске награде, *ЧИП*, бр. 116, Загреб 1963.

Н. Добровић, Покренут простор – динамичке шеме, *ЧИП*, бр. 100**,** Загреб 1960.

Љ. Радојковић, Омладинске радне бригаде на изградњи Београда 1947-1950 године, *Годишњак града Београда*, књ. V, Музеј града Београда, Београд 1958.

Н. Добровић, *Техника урбанизма 2А–2Б : Саобраћај*, Београд 1958.

А.Секулић, Први Београдски сајам између Првог и Другог светског рата, *Годишњак града Београда*, књ. IV, Музеј града Београда, Београд 1957.

Н. Добровић, *Техника урбанизма 1Б*, Београд 1957.

Аноним, Ускоро почиње изградња зграде Државног секретаријата за послове народне одбране, *Борба*, Београд 3. 2. 1955.

Н. Добровић, Шта је градски пејзаж, *ЧИП,* бр. 20**,** Загреб 1954.

М.Сомборски и др., *Генерални урбанистички план Београда.* Београд 1950.

Н.Добровић, *Урбанизам кроз векове* : Југославија, Београд 1950.

ГРАЂА

Заоставштина архитекте Николе Добровића, Музеј науке и технике, Одељење за архитектуру, Београд.

MARTA VUKOTIĆ*

THE IMPORTANCE OF "THE OLD FAIRGROUND" AND "DOBROVIĆ HEADQUARTERS" FOR THE IDENTITY OF BELGRADE

Summary

Belgrade is a city with many different environments: it is partially spread over hills, partly it is situated in alluvium - the New Belgrade, and partly it is a city that lies on the loess flat land – Zemun. The capital symbols of Belgrade identity are rivers the Sava and the Danube, the confluence as a point where they join, but also the fact that in their immediate background there is a succession of spatial cultural-historical unities and cultural heritage such as: the fortress of Belgrade, the Kosančić Crescent, Old Belgrade fairground, the Old City complex, Senjak, Topčider Hill and Dedinje, the old center of Zemun and so on

In order to preserve the complete image of Belgrade, it is a priority to formulate clearly the elements, that is to say, representative examples that are the landmarks of cultural-historic intertwining through time and space. We have chosen two examples, one on the right, and the other one on the left bank of the Save, in hope that it would encourage formulating (and later carrying through) the politics of their rehabilitation, as well as preventing physical, social and economic degradation of these significant historical city entities (by respecting the principles of integral conservation).

In spite of everything, these areas are still by dominated urban (urban morphology) and architectural (architectural typology) relationships. These relationships were established during historical development of Belgrade and they still have a significant influence on the city life. One area is on the left bank of the Sava River, on the New Belgrade side. It is so called "the old Belgrade Fairground", an old entity of New Belgrade. The other area is on the right bank of the Sava River, in the old Belgrade, on the intersection of Knez Miloša and Nemanjina streets, the complex of buildings known as "Dobrović Headquarters".

Throughout the development of Belgrade, these two areas remain cultural-historic unities of great value. They are parts of the city with characteristic properties that the city is remembered by. In the wide spectrum of shapes that are present in architectural heritage, these areas stand out by recognizable spirit (genus loci) of Belgrade, but also for individual objects, examples of author architecture, as important landmarks in urban and social development of the city. "Monumentality of the object, should not be understood as dandyism of the buildings and costliness of used materials, but as a ratio of masses, areas, lines, not-built and built areas, dead architecture of buildings and live vegetation, that are reflected on its proportional harmonizing, implementation of strong strike, with which the plastic architecture of the city, both as a whole and its individual parts, gains on artistic significance", as it was written on one occasion by the author and creator of the General Urban plan of Belgrade 1950 and the author of the complex of buildings of Headquarters, the architect Nikola Dobrović.

The unity of space and composition of "Old Belgrade Fairground ", not only had economic significance, but it also became a methaphor for a complex built according to a plan. The total outlook of the complex, and its compositonal connection of every architectural object, influenced new perspectives of urban development of Begrade on the left bank of the Sava river. The designs for "The Old Belgrade Fairgrouns" were created by architects Rajko Tatić, Milivoj Tričković and Đorđe Lukić. In 1938, these three architect were awarded "The Medal of Yugoslav Crown" for making a general disposition of Old Belgrade Fairground and social pavillions.

The destiny of "Old Belgrade Fairground" has been pressing one for decades and no solution has been offered yet. Its building, not only advanced the modern image of Belgrade of that time, but also marked the beginning of modernization of Belgrade at all urban levels. On the other side, "the Old Belgrade Fairground" is a monument and a memorial which task was to record a name of each victim, Jewish, Serbian, Roma and all other nationalities, but also the names of those who risked their lives by trying to save them. Their non marked and unknown graves have been scattered all over "The Old Belgrade Fairground". We hope that this "legacy for remembrance", and also nursery of modern space ideas, will soon be raised to the right level.

Symbolism of the building complex, that are according to its creator Nikola Dobrović, known today among experts and public as ""Dobrović Headquarters" fits the symbolisms of New Belgrade, "the central part of a future Great Belgrade", that was carried out under Dobrović's leadership until the General Urban plan of Belgrade was passed in 1950. He created and carried through the "Belgrade Urban Plan from 1948". Among the names such as Franc Janke, Emilijan Josimović, Alban Šambon, Đorđe Kovaljevski and many other important people in the history of Belgrade urbanism, there is also the name of Nikola Dobrović. Understanding the multilayered personality of Nikola Dobrović during the period of new political situation on the territory of former Kingdom of Yugoslavia, and then the Federal People's Republic of Yugoslavia, and later Socialist Federal Republic of Yugoslavia, and from 1945, the period of socialist "Restoring and building", all the way to his death in 1967, is done by a systematic analysis of a large number of joint parameters that undoubtedly defined his construction logic.

Primarily new materials, new technologies, new techniques, and above all, new methodologies are taken into account. Injustice and his emotional defeats in Belgrade construction field follow him today, forty years after his death. During the NATO bombing in 1999 the building collapsed completely. It has no function any longer, but the symbolic character of the place is present even in the ruins, warning us that it was the only work that was realized by the architect Dobrović in Belgrade. Total erasing of this complex from the map of city space would break historical continuity of this area and one of the landmarks of the city identity would have disappeared.

The purpose of this work is to spur action on these objects that are essential for identity of the City of Belgrade. They are priorities for rehabilitation and emphasizing the importance of making them "visible" in "The Strategic Plan for the development of City of Belgrade".

*Marta Vukotić, art historian, Institute of Urbanism, Belgrade